

Яценко О.А., к.е.н., доц., НУЦЗУ, м. Харків,
ORCID: 0000-0001-7129-389X,
Гарбуз С.В., к.техн.н., НУЦЗУ, м. Харків,
ORCID: 0000-0001-6345-6214

Yashchenko O., Phd in economics, Associate professor, Deputy Head of the Department of Management and organization of civil defence, National university of civil defence of Ukraine, Kharkiv,

Harbuz S., Phd of technical sciences, Chair of supervisory and preventive activities, National University of Civil Protection of Ukraine, Kharkiv

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МЕХАНІЗМУ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ ЄС

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE EU CIVIL PROTECTION MECHANISM

Акцентовано на особливостях функціонування Механізму цивільного захисту ЄС, а також розкриваються складові його розвитку. Оцінено результати соціологічного аналізу щодо перспектив розвитку цього Механізму в напрямку включення нових членів і впровадження окремих його модулів. Крім того, обґрунтовуються перспективи застосування Європейського механізму цивільного захисту в Україні, членом якого вона є з 2023 р.

Ключові слова: публічне управління, цивільна безпека, Механізм цивільного захисту ЄС, функціонування, фінансові внески, методи підготовки експертів, фахівці у сфері цивільного захисту, соціологічний аналіз, Україна.

Emphasis is placed on the features of the functioning of the EU Civil Protection Mechanism, and the components of its development are also revealed. The results of the sociological analysis regarding the development prospects of this Mechanism in the direction of the inclusion of new members and the introduction of individual modules were evaluated. In addition, the prospects for the application of the European Civil Protection Mechanism in Ukraine, of which Ukraine has been a member since 2023, are substantiated.

Keywords: public administration, civil security, EU Civil Protection Mechanism, functioning, financial contributions, expert training methods, experts in the field of civil protection, sociological analysis, Ukraine.

Постановка проблеми. У 2023 році Україна доєдналась до Механізму цивільного захисту ЄС шляхом укладення та ратифікації відповідної угоди. Цей Механізм відзначається комплексним характером і передбачає поступове впровадження фінансових вимог щодо членства в цьому Механізмі, а також результативну інституційну діяльність щодо реагування на надзвичайну ситуацію в межах конкретного модуля аналізованого Європейського механізму. Останнє вимагає впровадження дієвих методів навчання міжнародних експертів у сфері цивільного захисту.

Сьогодні вчені, практичні управлінці та громадські діячі обговорюють процеси (організаційно-правового, методичного, фінансового та іншого характеру), пов'язані із реалізацією цього Механізму на вітчизняних теренах. При цьому дослідники вивчають позитивний закордонний досвід у цій сфері, зокрема, у частині – особливостей функціонування Механізму цивільного захисту ЄС і методів підготовки фахівців, які можуть бути задіяні в межах такого Механізму. За сучасних умов науковці сходяться на думці, що «вершиною айсберга» розвитку цього Механізму є координація та взаємодія, яка базується на необхідній організаційно-правовій базі, а також кадровому та фінансовому забезпеченні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій літературі дослідженню публічно-управлінських аспектів щодо навчального процесу та забезпечення цивільної безпеки в цілому присвячені наукові роботи А. Бедова, Б. Деміди, Н. Клименко, О. Крюкова, І. Лопатченко, О. Подскальної, С. Сагайдак, Д. Тарадуди, А. Терент'євої, Ю. Харламової, А. Хмирової, В. Худавердієвої, В. Федорчака та ін. [1–5; 9]. Разом із тим, наявна необхідність у визначенні напрямів розвитку публічного управління у сфері цивільного захисту в Україні в умовах євроінтеграції, причому, окрім урахування позиції реалізації інтеграційних прагнень, потребує визначення взятих нашою державою міжнародних зобов'язань у сфері цивільної безпеки.

Постановка завдання. Метою статті є обґрунтування перспектив розвитку Механізму цивільного захисту ЄС з позиції визначення особливостей його функціонування із застосуванням комплексного підходу.

Виклад основного матеріалу. Функціонування Механізму цивільного захисту ЄС вимагає розгляду особливостей діяльності Національного штабу цивільного захисту та управління надзвичайними ситуаціями (НАТ). У цьому контексті важливим є підвищення рівня знань національних суб'єктів цивільного захисту та управління надзвичайними ситуаціями про Механізм цивільного захисту Союзу (UCPM) та його функціонування, з акцентом на процес запиту й отримання допомоги. Мета цього процесу полягає в тому, щоб повідомити про активацію та діяльність UCPM, висвітлити переваги, які UCPM може принести у випадку реагування на катастрофи, і пояснити, як

ефективно взаємодіяти з експертами УСРМ та можливостями реагування (рис. 1).

Механізм цивільного захисту ЄС було створено в 2001 році. Механізм представляє собою систему надання міжнародної координованої оперативної допомоги в разі виникнення надзвичайних (-ої) ситуацій (-ї) [2, с. 139–140; 5]. Він активізується під час надання комплексної міжнародної допомоги, необхідної в разі масштабних і загрозливих надзвичайних ситуацій, з якими держава не може впоратися. За цих умов вона може звернутися за міжнародною підтримкою в межах зазначеного Механізму, що передбачає надання допомоги як державам-членам ЄС, так й іншим країнам. Визначальна ознака функціонування такого Механізму полягає в підтримці постраждалих країн і координації дій держав-членів Механізму цивільного захисту ЄС.

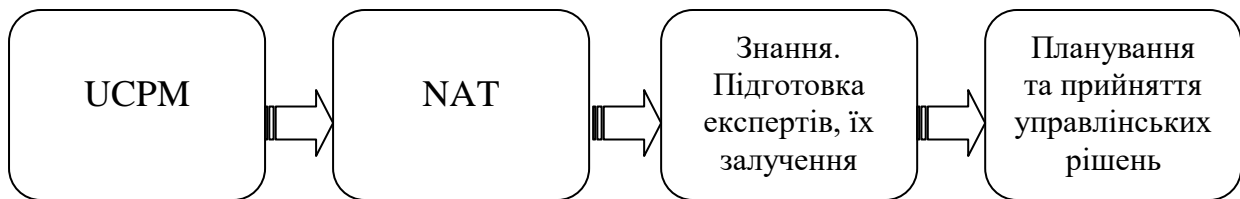

Рис. 1. Блок-схема розгляду особливостей функціонування Механізму цивільного захисту ЄС

Джерело: авторська розробка

27 держав-членів, що входять до Механізму цивільного захисту ЄС: Австрія, Англія, Бельгія, Болгарія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Ліхтенштейн, Люксембург, Македонія, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швеція (рис. 2).

Механізм цивільного захисту ЄС інституційно складається з такого:

- 1) Координаційного центру з реагування на надзвичайні ситуації;
- 2) Європейського потенціалу реагування на НС (це добровільне об'єднання попередньо визначених спроможностей держав-членів);
- 3) сертифікованих експертів;
- 4) Загальної системи зв'язку та інформації в надзвичайних ситуаціях; контактних пунктів в державах-членах.

Окрім держав-членів ЄС, Механізм цивільного захисту Союзу наразі включає 9 держав-учасниць: Албанія, Боснія і Герцеговина, Ісландія, Молдова, Чорногорія, Північна Македонія, Норвегія, Сербія, Туреччина [1–5].

Європейська політика сусідства забезпечує основу для встановлення більш міцних і продуктивних партнерських відносин зі східними та південними сусідами ЄС, заснованих на спільних інтересах і спільних зусиллях обох сторін. Посилення співпраці з іншими країнами також сприяє зростанню УСРМ. З моменту заснування (у 2001 році) УСРМ відповіла на понад 700 запитів про допомогу як всередині, так і за межами ЄС.

Ще до членства України у Механізмі цивільного захисту ЄС (далі – МЦЗЄС) вона залучалась до ліквідації надзвичайних ситуацій у межах окремих модулів (наприклад, у Турції). Разом із тим, починаючи з 2022 року Механізм цивільного захисту ЄС надає життєво важливу допомогу Україні. ЄС постійно сприяє транспортуванню матеріальної допомоги Україні в умовах агресивної війни Росії. Так, у березні 2022 р. з Франції до України був відправлений конвой, що включав 21 нову машину швидкої допомоги, 11 пожежних машин, 16 рятувальних машин і 23 вантажівки, які перевозили 49 тонн медичного й екстреного обладнання [8].

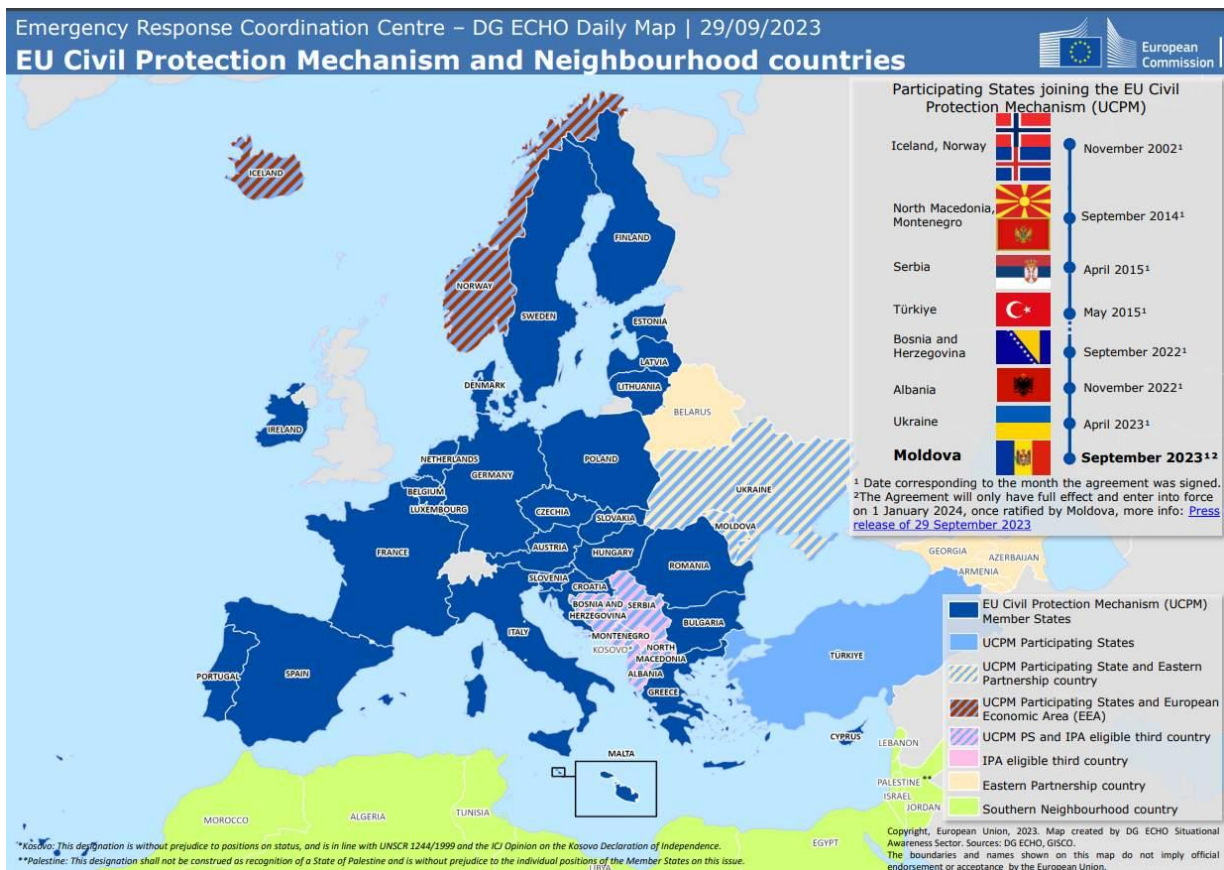

Рис. 2. Держави-члени Механізму цивільного захисту ЄС станом на 29.09.2023 р.

Джерело: складено на підставі [8]

Із метою поширення «актуальних» знань щодо особливостей функціонування МЦЗЄС, Європейською комісією було організовано навчальний курс для Національного штабу цивільного захисту та ліквідації наслідків стихійних лих (NAT) [2; 5; 8]. У межах цього курсу проведено анкетування (із застосуванням методу соціологічного опитування) понад 80 осіб з європейських країн. Аналіз результатів цього опитування дає підстави відзначити декілька важливих аспектів щодо особливостей і перспектив упровадження МЦЗЄС, а саме:

1) варто відзначити, що найбільшу зацікавленість у цьому навчальному курсі (не ототожнювати з навчанням експертів, власне, Механізму цивільного захисту ЄС) висловили саме представники з України (24 особи). Очевидно, що це зумовлено збільшенням загроз цивільній безпеці в Україні та прагненням її фахівців долучитись до нейтралізації цих загроз. Щодо представників інших країн, які долучились до навчального курсу й опитування для Національного штабу цивільного захисту та ліквідації наслідків стихійних лих (NAT), то за кількістю представників можна проранжувати таким чином: 19 – з Іспанії, 6 – з Фінляндії, 4 – з Італії, Молдови та ін.;

2) 45% учасників навчального курсу є представниками країн-членів МЦЗЄС, 29% учасників курсу є представниками країни, що не входить до цього Механізму, але його партнером. Це засвідчує результативність функціонування МЦЗЄС як у напрямку включення до нього нових членів, так і в напрямку взаємодії з держави, які поки не увійшли до складу цього Механізму;

3) учасники навчального курсу відзначили, що вони належать до різних сфер і рівнів професійної зайнятості: інтернаціональний рівень – 13%; національний – 42%; локальний рівень – 22%. Даний результат, на нашу думку, вказує на прагнення саме на національному рівні розібратись в особливостях функціонування МЦЗЄС на місцях, щоб згодом ефективніше допомогати іншим країнам із забезпеченням їхньої цивільної безпеки та ліквідацією надзвичайних ситуацій. Крім того, цікавим є факт щодо зацікавленості учасників курсу в реалізації МЦЗЄС, адже серед них більшість саме фахівців відділів із питань цивільного захисту та надзвичайних ситуацій і добровільних пожежних (14%), потім вже йдуть особи, які працюють в органах місцевого самоврядування (4%) і в освітній сфері (3%). На жаль, не знайшлись фахівці, зацікавлені в дослідженні питань упровадження МЦЗЄС, які працюють у правоохоронній сфері, медичній сфері, місцевих відділеннях Червоного Хреста, а також неурядових організаціях. Проте слід відзначити, що під час ліквідації надзвичайної ситуації (у т.ч. у межах окремого модуля МЦЗЄС) залучаються фахівці різних служб (аварійно-рятувальної, медичної, психологічної, санітарно-епідеміологічної, органів місцевого

самоврядування, працівники правоохоронних органів та ін.). Усе це засвідчує важливість посилення комунікації між зацікавленими суб'єктами у сфері забезпечення цивільного захисту та безпеки на місцях, регіональному, національному і, безперечно, міжнародному рівні. У продовження підкреслимо, що більшість учасників курсу вказали, що в їхніх країнах створено координаційний орган, який активізується у разі катастроф (23%). Про діяльність такого координаційного органу, який координує дії та реагування у разі масштабних катастроф на національному рівні, обізнані 24% учасників навчального курсу. Зважаючи на вищевказане й ураховуючи важливу роль цієї інституції, вважаємо, що доречно поширювати й надалі практику щодо створення та функціонування такого координаційного органу на теренах країн-членів МЦЗЄС і країн-партнерів;

4) учасники навчального курсу зазначили таке: 21% респондентів брав участь у навчанні з питань цивільного захисту, організованому на місцевому рівні; 12% – брали участь у навчанні з питань цивільного захисту, організованому на національному рівні; і найменша кількість опитаних осіб (9%) брала участь у навчанні з питань цивільного захисту, організованому на міжнародному рівні. Якщо аналізувати залученість учасників навчального курсу саме до ліквідації НС, то серед них усього 3% брали участь в операціях із ліквідації наслідків катастроф за кордоном. Це засвідчує відсутність можливості в учасників навчального курсу бути залученими до аварійно-рятувальних робіт на міжнародному рівні. Така можливість може з'явитись якщо фахівець є сертифікованим міжнародним експертом (тобто отримав сертифікат на діяльність у межах МЦЗЄС) або є фахівцем, який задіяний до ліквідації наслідків НС як представник країни-партнера МЦЗЄС. Після ратифікації угоди про участь України в МЦЗЄС (у 2023 р.) завданням нашої держави є дослідження методів навчання (із подальшим упровадженням) team-лідерів та/або міжнародних експертів-рятувальників, які можуть залучатись до окремих модулів МЦЗЄС. Варто зазначити, що в межах МЦЗЄС проводяться періодично навчальні тренінги, круглі столи тощо. Так, учасники вступного навчального курсу зазначили таке: 4% респондентів брали участь у рятувальній операції у складі розгорнутого модуля МЦЗЄС; 5% – були частиною команди EUCP; 5% – були в складі дорадчої місії; 32% – брали участь у навчальних курсах та/або навчаннях у рамках програми підготовки та навчань МЦЗЄС; 35% – обізнані як функціонує МЦЗЄС, хоча й не були до нього залучені; і тільки 5% осіб вказали, що не мали жодного контакту МЦЗЄС. Більшість учасників навчального курсу вказали, що слід розробити додаткові можливості для співпраці експертів на всіх рівнях й обміну досвідом у сфері цивільної безпеки та суміжних галузях.

Отже, з упевненістю можна визначити такі вектори впровадження та розвитку Механізму цивільного захисту ЄС: освітній і кадровий;

організаційно-правовий; інформаційно-комунікативний; матеріально-фінансовий (рис. 2).

Рис. 2. Вектори розвитку МЦЗЄС
Джерело: складено на підставі [2; 7; 9]

Слід розуміти, що в межах МЦЗЄС реалізується управління надзвичайними ситуаціями та ризиками їх виникнення (disaster management), яке охоплює такі складники:

- блок «катастрофа», що виникла на території певної країни, яка звернулась до МЦЗЄС про допомогу (disaster);
- надання відповідь на запит постраждалої країни від катастрофи (response);
- блок «відновлення» (recovery);
- блок «міграція» або «повернення», що передбачає повернення міжнародних експертів МЦЗЄС до своїх країн (migration);
- блок «підготовленість», що передбачає попередження надзвичайних ситуацій (preparedness) [2; 8].

Власне, управління надзвичайними ситуаціями та ризиками їх виникнення передбачає здійснення організації, планування та реалізацію заходів щодо підготовки до реагування, безпосередню участь і відновлення після катастроф. Управління НС може не повністю запобігти або усунути загрози НС, але воно зосереджене на створенні та впровадженні планів готовності та інших планів, необхідних для зменшення впливу катастроф і відновлення попереднього стану. Неспроможність створити та застосувати план по реагуванню на НС може призвести до нанесення значної шкоди життю, майну та втрати прибутку. Тому важливо, щоб управління стихійними лихами відбувалось комплексно та науково виважено.

Управління надзвичайними ситуаціями та ризиками їх виникнення реалізується в контексті реагування на біологічні та технологічні небезпеки, надзвичайні ситуації у сфері охорони здоров'я тощо. Хоча існує великий ступінь збігу обставин, що управління надзвичайними ситуаціями та ризиками їх виникнення може стосуватися небезпечних подій, які не призводять до серйозних порушень у функціонуванні держави чи суспільства. Тому на міжнародному рівні приймаються рішення щодо зменшення ризику стихійних лих і вжиття дієвих заходів із метою зменшення їх наслідків. Із цією метою реалізуються глобальні стратегії та плани, а саме: Сендайська програма зі зменшення ризику стихійних лих на 2015-2030 рр.; Велика угода – Порядок денний для людства; Порядок денний до 2030 року та Цілі сталого розвитку; Паризька угода; Від слів до дії – UNDRR тощо [1; 2; 5; 8; 9]. Розглянемо їх більш детально.

Сендайська рамкова угода, що розрахована на 15-річний період, є добровільною та необов'язковою угодою, яка визнає основну роль держави в зменшенні ризику стихійних лих. У межах цієї рамкової угоди також підкреслено необхідність спільної відповідальності за участю інших зацікавлених сторін таких, як органи місцевого самоврядування та представники приватного сектору.

Оголошена на Всесвітньому гуманітарному саміті в Стамбулі в травні 2016 року Велика угода є винятковою угодою за участю основних донорів і гуманітарних організацій у сфері гарантування цивільної безпеки. Ці організації пообіцяли посилити надання ресурсів особам і державам, які потребують допомоги, забезпечивши таким чином ефективність гуманітарних заходів.

Як відомо, Порядок денний сталого розвитку на період до 2030 року, одноголосно прийнятий усіма державами-членами Організації Об'єднаних Націй у 2015 році. Цей документ служить спільною дорожньою картою для сприяння миру та процвітання як для людства, так і для планети, охоплюючи сьогоднішнє та майбутнє. Центральне місце в цьому порядку денному займають 17 Цілей сталого розвитку (ЦСР), які повинні мотивувати до дій усі країни – як розвинені, так і ті, що розвиваються – у спільному глобальному альянсі.

Паризька угода є юридично обов'язковим міжнародним договором, спрямованим на зміну клімату. Її було ухвалено на Конференції ООН зі зміни клімату (COP21) 12 грудня 2015 року, за участю 196 сторін. Набувши чинності з 4 листопада 2016 року, основною метою Паризької угоди є обмеження глобального потепління до 1,5°C. Досягнення цієї мети вимагає, щоб викиди парникових газів досягли піку не пізніше 2025 року, а потім зменшилися на 43% до 2030 року.

Від слів до дії (WiA) міститься набір рекомендацій, заснованих на світовому досвіді, спільнотах практиків і мережах практиків зі зменшення

ризиків катастроф (DRR). Ці вказівки пропонують практичні, цільові рекомендації щодо впровадження орієнтованої на людей стратегії зменшення ризику стихійних лих, узгодженої з принципами Сендайської рамкової програми щодо зменшення ризику стихійних лих на 2015-2030 роки.

Після схвалення Сендайської рамкової програми Європейська комісія визначила пріоритетом посилення стійкості як наріжний камінь своєї політики. Це зобов'язання передбачає просування підходу з урахуванням ризиків у політиках та ініціативах ЄС, найбільшим надбанням якого у сфері цивільного захисту є МЦЗЄС. Різноманітні інструменти ЄС у таких сферах, як дослідження, інновації, політика згуртованості, сільське господарство, охорона здоров'я, розвиток і співпраця, активно підтримують зусилля зі зменшення ризику стихійних лих і забезпечення готовності як в ЄС, так і на міжнародному рівні.

Отже, готовність до реагування на стихійні лиха та інші НС відіграє вирішальну роль як у зусиллях ЄС із надання гуманітарної допомоги, так і інтегрованих у програми та проекти в багатьох секторах, зокрема, цивільного захисту України. Ці зусилля чітко кореспондуються з Керівною агендою щодо готовності до стихійних лих, що враховує положення стратегії ЄС щодо проактивної готовності до стихійних лих і реагування за допомогою гуманітарних дій з урахуванням ризиків. У сфері цивільного захисту Європейська комісія встановила цілі ЄС щодо стійкості в реагуванні на катастрофи та НС. Ця ініціатива встановлює спільний порядок денний, спрямований на покращення запобігання та готовності у межах функціонуючого МЦЗЄС.

Висновки. Отже, одним із завдань реформування глобальної системи цивільного захисту є створення ефективної сучасної європейської системи запобігання виникненню надзвичайних ситуацій та профілактики пожеж. З'ясовано, що Європейський механізм цивільного захисту є найбільшим надбанням ЄС у цій сфері. Цей механізм постійно розвивається в різних напрямках: інституційному напрямку шляхом включення нових країн-членів, фінансовому – шляхом створення нових резервних фондів, правовому – шляхом розробки та прийняття нових правових документів, дво- і багатосторонніх угод, кадровому – шляхом проведення численних тренінгів, круглих столів тощо.

Визначено, що сьогодні ключовими завданнями в забезпеченні розвитку публічного управління у сфері цивільної безпеки в Україні є закладення основ щодо імплементації Механізму цивільного захисту ЄС. Одним із таких основ є ресурсне забезпечення, зокрема, фінансове, що є обов'язковим критерієм участі України в МЦЗЄС. Крім того, визнано, що надзвичайно важливим вектором упровадження МЦЗЄС в Україні є застосування європейських методів підготовки фахівців-рятувальників.

Зважаючи на довготривалість реалізації навчального процесу, можемо підкреслити, що найбільш актуальним завданням України є навчання таких фахівців цивільного захисту актуальним знанням, щоб ці фахівці могли пройти сертифікацію та залучатись як міжнародні експерти в межах окремого модуля МЦЗЄС. На наше переконання, особливості реалізації цих завдань та вирішення інших питань публічного управління у сфері цивільної безпеки України становитимуть подальший інтерес науковців-теоретиків і практичних працівників-фахівців.

Список використаних джерел:

1. Клименко Н.Г. Сутність механізму цивільного захисту ЄС та перспективи набуття Україною повноправного членства в ньому // Публічне урядування. 2022. С. 23–33.
2. Крюков О.І., Помаза-Пономаренко А.Л., Лопатченко І.М. Публічне управління у сфері цивільної безпеки : навч. посіб. Х.: НУЦЗУ, 2024. 170 с.
3. Подскальна О.А. Приєднання України до механізму цивільного захисту європейського союзу – один із пріоритетів її європейського вибору // Інвестиції: практика та досвід. 2015. № 19. С. 130–134.
4. Помаза-Пономаренко А.Л., Тарадуда Д.В. Механізми забезпечення цивільної безпеки України: аспекти попередження НС на об'єктах військово-промислового комплексу // Публічне адміністрування та національна безпека. 2024. № 3 (44). URL: <https://www.inter-nauka.com/issues/administration2024/3/9732>
5. Помаза-Пономаренко А.Л., Тарадуда Д.В., Порока С.Г. Організаційно-правові засади імплементації Механізму цивільного захисту ЄС в Україні в контексті гарантування національної безпеки // Державне будівництво: електронний журнал. 2023. № 2. С. 67–79. URL: <https://periodicals.karazin.ua/db/article/view/23394/21392>.
6. Терент'єва А.В., Твердохліб О.С. Механізм цивільного захисту ЄС в умовах пандемії COVID-19 // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президенті України. 2020. Вип. 2. С. 110–117.
7. Яценко О.А., Гарбуз С.В. Особливості реалізації публічного управління у сфері підготовки фахівців служби цивільного захисту в Україні // Вісник Національного університету цивільного захисту України (Серія «Державне управління»). 2023. № 1 (18). С. 348–354.
8. An official website of the European Union. URL: https://academy.europa.eu/mod/scorm/player.php?a=6926¤torg=articulate_rise&scoid=30047.
9. Pomaza-Ponomarenko A., Taraduda D., Leonenko N., Poroka S., Sukhachov M. Ensuring the safety of citizens in times of war: aspects of the organization of civil defense // AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research. 2024. Vol. 14. Issue 1. Pp. 216–220.

References:

1. Klymenko N.G. The essence of the mechanism of civil protection of the EU and prospects for Ukraine's acquisition of full membership in it // Public administration. 2022. P. 23–33.
2. Kryukov O.I., Pomaza-Ponomarenko A.L., Lopatchenko I.M. Public administration in the field of civil security: training. manual Kh.: NUTZU, 2024. 170 p.
3. Podskalna O.A. Ukraine's accession to the civil protection mechanism of the European Union is one of the priorities of its European choice // Investments: practice and experience. 2015. No. 19. P. 130–134.
4. Pomaza-Ponomarenko A.L., Taraduda D.V. Mechanisms for ensuring civil security of Ukraine: aspects of emergency prevention at the facilities of the military-industrial complex // Public administration and national security. 2024. No. 3 (44). URL: <https://www.inter-nauka.com/issues/administration2024/3/9732>
5. Pomaza-Ponomarenko A.L., Taraduda D.V., Poroka S.G. Organizational and legal principles of the implementation of the EU Civil Protection Mechanism in Ukraine in the context of guaranteeing national security // State construction: electronic journal. 2023. No. 2. P. 67–79. URL: <https://periodicals.karazin.ua/db/article/view/23394/21392>.
6. Terent'eva A.V., Tverdokhlib O.S. The mechanism of EU civil protection in the conditions of the COVID-19 pandemic // Collection of scientific works of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine. 2020. Issue 2. P. 110–117.
7. Yashchenko O.A., Garbuz S.V. Peculiarities of the implementation of public administration in the field of training civil protection service specialists in Ukraine // Bulletin of the National University of Civil Protection of Ukraine (Series "State Administration"). 2023. No. 1 (18). P. 348-354.
8. An official website of the European Union. URL: https://academy.europa.eu/mod/scorm/player.php?a=6926¤torg=articulate_rise&scoid=30047.
9. Pomaza-Ponomarenko A., Taraduda D., Leonenko N., Poroka S., Sukhachov M. Ensuring the safety of citizens in times of war: aspects of the organization of civil defense // AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research. 2024. Vol. 14. Issue 1. Pp. 216–220.